

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ

ІСТОРІЯ

В ШКОЛІ

ЄВРОПА

між демократією
і тоталітаризмом

№11-12'2002
ЛИСТОПАД-ГРУДЕНЬ

Науково-методичний журнал для вчителів

ІСТОРІЯ В ШКОЛІ

№ 11-12'2002

Науково-методичний журнал. Індекс видання 74654. Виходить щомісяця.

Свідectво про державну реєстрацію — серія КВ №1376.

Видавництво «Етносфера» 03035 м. Київ, а/с 59, конт. т. (044) 248-52-43.

E-Mail:etnos@i.kiev.ua

Видавець: *Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова.*

Виданням сприяють:
Інститут історії України,

Київська обласна філія, м. Київ, вул. М. Драгоманова, 11/13

Редакційна команда

Володимир А
Анатолій Буд
Едуард Вільч
Юрій Войцех
Дмитрій Злеп
Людмила Кал
Костянтин Ко
Володимир Ко
Віктор Королюк
Михайло Кра
Фелікс Левіта
Гжегож Мазу

(Варшава)

© «Історія в школі»

н, набір та верстка)

ЗМІСТ

Університет знань

- А.ГУЗ. Становлення земської преси України в другій пол. XIX — поч. XX ст. 1
- ✓ В.ЛУЩАЙ. «Великий Джасак» — історична пам'ятка монгольського законодавства 6
- С.КАРДАШ. Похід Менгу-хана на Київ в 1239 році 13
- Творча майстерня
- ✓ В.КОМАРОВ. Радянська модернізація України (1928—1938).
Проблеми економічної освіти десятикласників. (З досвіду роботи.) 20
- Біля класної дошки
- ✓ І.КОЛЯДА, О.МОНЧАК. Монгольська навала на українські землі (Історія України. 7 кл.) 26
- ✓ Т. ЧУБУКОВА. Великі географічні відкриття. Початок реформації в Європі.
(Повторювально-загальноючий урок з курсу всесвітньої історії. 8 кл.) 29
- ✓ Л. КИСЕЛЬОВА. Нацистська диктатура (Конспект уроку з всесвітньої історії. 10 клас) 31
- ✓ О. ГІСЕМ, О. МАРТИНЮК. Країни Центральної і Східної Європи (10 кл.) Частина I 37
- ✓ Урок 1. Головні риси розвитку країн Східної Європи у міжвоєнний період 37
- Урок 2. Польща 40
- Урок 3. Чехословаччина 44
- Урок 4. Угорщина 49
- Урок 5. Румунія 53
- Кабінет історії
- О. БЕЛОШИЦЬКИЙ. Історія становлення дитячої технічної творчості в Україні 57
- Краєзнавчий музей
- Ю. ВОЙЦЕХОВСЬКИЙ. Київ в роки війни (на допомогу вчителю історії)
Частина II. Два роки над прірвою (1.10.1941—6.11.1943). Розділ II. Мистецтво виживати 60
- Поштова скринька
- В.КОРОЛЬ. Досліджуючи історію медицини, чи слід пам'ятати закони історії? 73
- «Відродження. Право і суспільні науки». Анонс-номер 76

Мовра майстерня

Володимир КОМАРОВ,
доктор педагогічних наук, професор,
зав. кафедри історії України
Криворізького педуніверситету

РАДЯНСЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ (1928—1938)*

Проблеми економічної освіти десятикласників. (З досвіду роботи.)

Проаналізуємо те становище, яке скла-
лося в сільському господарстві краї-
ни в другій половині 20 рр. ХХ ст.
Далі **вчитель** повідомляє такі факти.

В середині 20 рр. ХХ ст. в результаті реалізації нової економічної політики виробництво хліба в Україні в цілому досягло рівня 1913 р. Але товарного хліба, тобто такого хліба, який призначався для продажу, вироблялося значно менше. В той же час в українському селі до 1917 р. кількість безземельних селянських господарств становила 50% від загальної чисельності, середняцькі господарства становили 30-35%, а кількість заможних господарств коливалася в межах 12-15%, у 1928—1929 рр. співвідношення було таким: бідняків — 33-35%, середняків — 60%, заможних селян — 5-7%. Середня урожайність становила в Україні у 1905—1914 рр. 9,5 ц з гектара. У середині 1920 рр. — лише 8,3 ц з гектара. При цьому темпи розвитку промисловості та сільського господарства істотно різнилися. Так, приріст промислової продукції у 1927—1928 рр. становив 18,3%, а сільського господарства — лише 6%. Щорічно певна кількість українських селян з числа бідняків та середняків розорялася, втрачала свої господарства та шукала роботу на промислових підприємствах.

Практика навчання свідчить, що аналіз наведених вище фактів викликає у десятикласників певні, іноді доволі значні розумові ускладнення. Для того, щоб їх подолати, доцільно організувати наступну евристичну бесіду.

Вчитель. Чим пояснити, що вже в середині 1920 рр. ХХ ст. виробництво хліба в Україні в цілому досягло рівня 1913 р., але товарного хліба вироблялося значно менше?

Учні вказують на те, що це сталося завдяки впровадженню політики НЕПу.

Вчитель. Які саме особливості політики НЕПу сприяли швидкому відновленню сільсько-го господарства?

Учні відчувають певні ускладнення.

Вчитель. Які зміни в соціальній структурі українського села відбулися в роки НЕПу порівняно з 1913 р.?

Учні. Прошарок середняків істотно збільшився, а кількість заможних селянських господарств зменшилася в кілька разів.

Вчитель. Як такі зміни вплинули на виробництво хліба?

Учні знову відчувають ускладнення з відро-віддо.

Вчитель. Пригадайте, які господарства виробляли товарний хліб в Україні до першої світової війни,

Учні. Великі поміщицькі та заможні селянські.

Вчитель. Так чому ж у 1920 рр. виробництво хліба в цілому в Україні збільшилося, а товарного хліба стало менше?

Учні. До першої світової війни товарний хліб виробляли поміщицькі та заможні селянські господарства. В результаті бурхливих подій 1917-1920 рр. поміщицькі господарства повністю зникли, а заможних селян стало значно менше. Саме тому виробництво товарного хліба суттєво зменшилося.

Вчитель. Чому ж тоді виробництво хліба в цілому в роки НЕПу істотно збільшилося, а товарного хліба стало менше?

Учні. Стало значно більше середняцьких господарств, їх власники вирощували хліб для себе та дуже мало його продавали.

Вчитель. Виходить, що в роки НЕПу селяни-

*Закінчення. Початок див. в №10 журналу за 2002 р.

ство в цілому стало жити краще, але товарно-го хліба стало менше. Як таке становище могло вплинути на суспільство в цілому та на розвиток промисловості зокрема?

Учні. Якщо врахувати, що сільське виробництво в кінці 1920 рр. не могло забезпечити потреб промисловості в сировині та суспільства у товарному хлібі, то таке становище дуже негативно впливало на розвиток як суспільства в цілому, так і промисловості зокрема.

Вчитель. Так де ж вихід?

Учні. Збільшувати товарність сільського виробництва.

Вчитель. А що таке товарність?

Учні. Можливість господарства виробляти продукцію на продаж.

Вчитель. Яким же чином можна було збільшити товарність сільського виробництва?

Учні. Збільшити товарність сільського господарства можна за рахунок збільшення розмірів селянських господарств, оскільки товарну продукцію виробляють тільки крупні господарства.

Вчитель. Чому це так?

Учні. Крупні господарства спроможні використовувати нові знаряддя праці, які коштують доволі дорого. Такі знаряддя суттєво підвищують продуктивність праці. А це веде до збільшення виробництва продукції.

Вчитель (підводячи своєрідні підсумки). Таким чином, суттєві зрушення в сільському господарстві були закономірними. Вони могли відбуватися поступово, повільно в процесі конкурентної боротьби на селі, яка привела б до поступової ліквідації дрібних господарств та виникненню великих. Такий шлях був би менш болісним порівняно з колективізацією, яку провели більшовики. Перетворення на селі були неминучі. Питання полягає в тому, якими методами їх здійснювати. Після цього учням повідомляються такі факти.

Деякі дослідники історії України пишуть, що наприкінці 1920 рр. більшовики скасували НЕП та почали нав'язувати народові соціально-економічні та політичні перетворення настільки радикальні, що їх часто називають «другою революцією», що їх часто називають «другою революцією». Поряд з масовими зрушеннями в соціально-економічній сфері життя суспільства відбулося повернення до суворого централізму та одноосібної влади. Курс на **індустріалізацію** країни було проголошено у **1925 р.**, курс на **колективізацію** — у **1927 р.**, а у **1929 р.** було прийнято курс на **суцільну колективізацію**.

Обговорюючи наведені факти, **десятикласники** відзначали, що більшовики не могли за власним бажанням скасувати НЕП. Учні обґрунтовували свою позицію фактами історич-

ного розвитку країни, зокрема тим, що в роки НЕПУ з'ясувалося: без високорозвинутої промисловості суспільство далі розвиватися не могло. Не могло воно розвиватися і без розвинутого сільського господарства. Селу були потрібні нові знаряддя праці, які випускала промисловість. А промисловість — сировина та містам — продукти харчування. Але як промисловість, так і сільське господарство не могли розвиватися без відповідних машин та обладнання. А це виробляють важка та машинобудівна галузі промисловості. Тому саме ці галузі промисловості повинні були розвиватися випереджаючими темпами. Далі на уроці розгортається наступна співбесіда.

Вчитель. Чому індустріалізація обов'язково приведе до певних соціально-економічних та політичних змін у суспільстві?

Учні. Основою будь-якого суспільства є економіка. Тому саме від неї залежить соціальна та політична структура суспільства.

Вчитель. Чому ж тоді такі перетворення часто називають революцією?

Учні. Тому, що такі перетворення були дуже швидкими та суттєвими. Революцією ж називають такі перетворення у суспільстві, які відбуваються швидко та суттєво зачіпають підвалини всього суспільства.

Вчитель. Чому ж такі перетворення в Україні називають «другою» революцією?

Учні. Ймовірно тому, що першою революцією називають події 1917—1920 рр. В такому випадку індустріалізація та колективізація — це друга революція.

Вчитель (загострюючи пізнавальну ситуацію на уроці). Чи була б можлива «друга» революція без «першої»?

Учні після певного обговорення дійшли висновку, що під час «першої» революції більшовики просто захопили політичну владу і лише потім змогли здійснити певні соціально-економічні та політичні перетворення.

Вчитель. Таким чином, соціально-економічні та політичні перетворення у суспільстві тісно пов'язані між собою. Політика впливає з економіки, але, в свою чергу, може активно впливати на економіку. Далі **вчитель** наводить думку одного з відомих свого часу дослідників. Він писав про перші колгоспи, що їх досвід продемонстрував як багато позитивного, так і багато негативного. Зокрема, досвід цих господарств показав як **не треба** господарювати. Навколишні селяни або сміються, або лютують з приводу таких господарств. І це не дивно, тому що багато віків селяни жили саме як **одноосібні дрібні власники**.

Для обговорення десятикласникам пропонується таке питання. Чому, на думку деяких

дослідників, досвід перших колективних господарств довів, перш за все, **як не треба господарювати?**

Досвід навчання свідчить, що **учні** висловлюють в даному разі найрізноманітніші думки, іноді настільки далекі від істини, що втрачається навіть зміст наведених фактів. Для того, щоб подолати таку ситуацію, **вчитель** просить десятикласників подумати над тим, чому в великих селянських господарствах продуктивність праці вище, ніж в дрібних та навіть середніх. Школярі, спираючись на раніше придбані знання, говорять, що великі господарства мають можливість впроваджувати нові більш продуктивні знаряддя праці.

Вчитель. А чи були такі знаряддя праці на початку 1920-х рр.?

Учні. Таких знарядь праці тоді не було, тому що промисловість була зруйнована внаслідок подій 1917—1920 рр.

Вчитель. Так чому ж перші колгоспи, які виникли на початку 1920 рр., показали **як не треба господарювати?**

Учні. На початку 1920-х рр. у колгоспи об'єднувалися бідняцькі господарства. Це не приводило до підвищення продуктивності праці та поліпшення рівня життя колгоспників. Саме тому навколишні селяни сміялися над подібними господарствами. Створювати великі господарства за умов використання ручних знарядь праці було просто недоречно. Під час цієї співбесіди один з **учнів** зауважив, що здійснити індустріалізацію без суттєвих зрушень у сільському господарстві теж неможливо, хоча б тому, що промисловим робітникам потрібні продукти харчування, а промисловим підприємствам — сировина. Тому процеси індустріалізації та колективізації повинні здійснюватися одночасно.

Продовжуючи висвітлення програмного матеріалу, **вчитель** повідомляє учням, що дослідники, які вивчали розвиток промисловості України в роки перших п'ятирічок, відзначають, що в Україні було взято курс на будівництво величезних підприємств-монополістів, які спеціалізувалися на виготовленні того чи іншого виду продукції. Так, наприклад, харківський завод «Серп і молот» виготовляв складні молотарки в такій кількості, що повністю задовольняв потреби в них не тільки України, а й всього Радянського Союзу. А запорізький завод «Комунар» став найбільшим у світі виробником зернозбиральних комбайнів.

Планом першої п'ятирічки було передбачено, що 20% всіх капіталовкладень отримувала Україна, з 1300 нових підприємств 400 споруджувалися в Україні. В другій п'ятирічці в Україні було збудовано 100 заводів з 4500, а третій

— 600 з 3000. Аналізуючи тенденції економічного розвитку України в першій половині ХХ ст., необхідно відзначити наступне. В 1903 р. продукція важкої промисловості складала 36% загального обсягу промислової продукції. Виробництво ж предметів споживання — 64%. У 1928 р. це співвідношення було таким: 42% та 58%, а у 1937 р. — 68% та 32%. В цілому ж доля промислової продукції в народному господарстві України становила у 1924—1925 рр. — 37%, а у 1938—1939 рр. — вже 57,6%.

Аналізуючи під керівництвом **вчителя** наведені статистичні дані, десятикласники констатували, що в кінці 30 рр. ХХ ст. в народному господарстві України промисловість вже переважала над сільським господарством. А у промисловості переважала важка, тобто виробництво засобів виробництва.

Далі **вчитель** пропонує учням, спираючись на наведені статистичні дані, з'ясувати: коли ж мали місце найбільші темпи розвитку промисловості в Україні. Десятикласники говорять, що за період з 1903 по 1928 рр. важка промисловість в Україні виросла тільки на 6%. А у 1928—1937 рр. цей ріст становив 28%. Таким чином, говорить **вчитель**, період 1928—1937 рр. характеризувався бурхливим розвитком важкої промисловості.

Продовжуючи вивчення теми, **вчитель** пропонує учням висловити припущення про вплив таких надвисоких темпів розвитку промисловості на інші сторони життя тодішнього українського суспільства. **Учні** говорять, що такі надвисокі темпи розвитку промисловості повинні були суттєво вплинути на розвиток сільського господарства, соціальну сферу та культуру.

В процесі подальшого викладу навчального матеріалу **вчитель** наводить такі факти. Як відомо, спочатку передбачалося завершити колективізацію в Україні восени 1931 р. або весною 1932 р. Але незабаром до місцевих партійних організацій надійшов лист ЦК КП(б)У з вимогою прискорення темпів колективізації та її завершення восени 1930 р. Проте місцева влада вирішила ще більше скоротити цей термін. Ще в кінці 1920 рр. в Україні почалося «розкуркулення». Землі та інше майно куркулів вилучалися та включалися до колгоспів. Марсове ж «розкуркулення» мало місце в 1930 р. Справа в тому, що напередодні, тобто у 1929 р., колгоспи і радгоспи в Україні зібрали більше, ніж 400 млн. пудів хліба. Вони здали державі 139 млн. пудів хліба, що було майже в два рази більше, ніж здали державі господарства так званих «куркулів». Під час обговорення наведених фактів в класі відбулася наступна бесіда.

Вчитель. Чим пояснити, що високі темпи

індустріалізації обумовили і високі темпи колективізації?

Учні. Справа в тому, що робітникам в містах потрібні продукти харчування, підприємствам — сировина.

Вчитель. Але ж продовольство та сировину могли виробляти і великі одноосібні селянські господарства. Чи варто було їх ліквідувати?

Учні. Справа в тому, що великі одноосібні селянські господарства не могли виробляти потрібну кількість сировини та продовольства. Саме тому їх ліквідували та створювали ще більші за розмірами сільгосппідприємства — колгоспи. Але цей процес здійснювався насильницькими методами та привів не тільки

до тяжких людських страждань, а й до загибелі великої кількості людей. Саме в цей момент вивчення теми, як свідчить практика навчання, **вчителю** необхідно з метою створення яскравого історичного образу тодішньої модернізації навести такі слова.

Один з відомих свого часу суспільних діячів та дослідників кінця XIX ст. писав, що Росія (маючи на увазі тодішню Російську імперію) — це одна з останніх країн світу, яка характеризується розвитком сучасної промисловості. В той же час — це країна з багаточисельним селянським населенням. Тому перехід цієї країни від традиційного до промислового суспільства буде найтяжчим, найжахливішим ніж будь-де. Процес заміни декількох десятків тисяч крупних земельних власників та декількох десятків мільйонів дрібних селянських господарств новим промисловим суспільством може бути здійснений лише ціною величезних страждань та трагедій. Історія, як здається, найжахливіша та богинь. Вона прямує кризь гори трупів не тільки в періоди воєн, але й у періоди так званого мирного економічного розвитку.

З метою подальшого посилення емоційного впливу доречно привести наступні факти.

1. Характеризуючи репресії 1930 рр., один з колишніх лідерів більшовицької партії Лев Троцький писав, що ніде репресії, чистки, приниження та всякого роду бюрократичне свавілля не досягло таких страхітливих розмірів, як в Україні у боротьбі влади з прагненням населення до свободи та незалежності.

2. У 1933 р. один зі слідчих ДПУ говорив, що головне завдання полягає в тому, щоб поставити на коліна українську інтелігенцію. Це головне завдання. А кого поставити не владється, того розстріляємо.

Далі відбувається бесіда між вчителем та учнями.

Вчитель. Чому процеси індустріалізації та колективізації супроводжувалися жахливими репресіями, тобто масовим знищенням людей?

Учні. Як ми вже з'ясували, процеси радянської модернізації здійснювалися дуже швидкими темпами. Впровадження таких темпів можливе лише за умови застосування насильства.

Вчитель. Але ж перехід від традиційного суспільства до промислового відбувався в багатьох країнах світу, хоча і в різний час. Там таких жахливих явищ не було.

Учні. Процес модернізації суспільства веде до масо-

вого позбавлення селян власності на землю. Якщо це відбувається повільно, то позбавлення селян землі проходить в процесі конкурентної боротьби і займає доволі тривалий проміжок часу. У випадку швидких перетворень на селі позбавити селян землі можна, тільки застосувавши насильницькі методи.

Вчитель. Надіндустріалізація привела до ще одного надзвичайно трагічного наслідку — голодомору 1932—1933 рр. Ви про нього знаєте достатньо з різних джерел. Зазначимо лише, що у 1932 р. Україна збрала 20% загальносоюзного врожаю хліба. Вона виконала 30% хлібозаготівель всього СРСР. В той час, як в Україні лютував голод, СРСР продовжував експортувати хліб за кордон. Засоби ж масової інформації західних країн замовчували сам факт голоду в Україні. А один з представників МЗС Великобританії заявив, що міністерство має певну інформацію про голод в Україні, але не бажає її оприлюднювати, оскільки не хоче псувати відносини з радянським керівництвом.

Вислухавши ці факти, учні відзначають, що така поведінка Заходу цілком зрозуміла. Справа в тому, що в той час Захід охопила економічна криза. СРСР закуповував же на Заході промислове обладнання, забезпечуючи тим самим західній промисловості збув продукції. Купувати ж його можна було тільки за валюту, яку можна було отримати тільки завдяки експорту на Захід продукції сільського господарства. Зрозуміло, що, оприлюднивши інформацію про голод в Україні, Захід позбавляв себе ринку збуту промислової продукції та поглиб-

ХЛІБОЗАГОТОВКИ—КЛАССОВИЙ ФРОНТ

«Колективізацію не зупинити. Геть з колгоспно-го поля, куркулі!» (радянський плакат 1930 р.)

Голодуєчі в Україні (фото 1930-х рр.)

лював власну економічну кризу.

Таким чином, підсумовує вчитель, індустріалізація за радянських часів була здійснена за рахунок селянства. Подібним чином промислові революції відбувались у XVIII-XIX ст. в багатьох інших країнах, зокрема в Англії, Франції, Німеччині.

Далі **вчитель** наводить наступні факти.

1. У 1933 р. один з високопоставлених партійних керівників говорив про голод 1932—1933 рр., що між селянством та більшовицькою владою йшла боротьба не на життя, а на смерть. Саме цей рік став випробуванням для всієї більшовицької системи. Цей голод довів селянству, «хто в країні хазяїн». Він коштував мільйони життів, але колгоспно-радгоспна система стоятиме вічно. Більшовики виграли війну з селянством.

2. Характеризуючи цю систему, другий високий посадовець говорив, що селянську присадибну ділянку треба зробити такою за розмірами, щоб вона не заважала колгоспникам ходити на колгоспну роботу.

Ще до того, як **учні** ознайомляться з відповідними фактами, **вчитель** пропонує десятикласникам висунути припущення: до яких зрушень у соціальній структурі суспільства привела «радянська модернізація».

Десятикласники висловлюють припущення, що «радянська модернізація», як і промислові революції на Заході, привела до зникнення прошарку одноосібного селянства та виникненню значної чисельності промислових робітників.

Вислухавши учнів, **вчитель** наводить такі факти. У 1920 р. українці складали лише 32%

усіх жителів міст України. А у 1939 р. українців в містах було вже 58%. Якщо на початку 1920 рр. українці жили у невеличких містах та містечках, то у 1930 рр. вони жили переважно у великих промислових центрах. Крім того, за період з 1929 р. по 1940 р. чисельність робітничого класу в Україні збільшилася з 1770 тис. чол. до 4359 тис. чол., або майже в 2,5 рази. Робітничий клас поповнювався як вихідцями з свого середовища, так і представниками інших прошарків населення, насамперед селянства. При цьому найбільша кількість селян йшла працювати у вугільну промисловість, а найменша — у машинобудування.

Практика навчання свідчить, що десятикласники доволі легко пояснюють ці факти. Вони відзначають, зокрема, що найбільша кількість селян йшла працювати у вугільну промисловість тому, що там не потрібен був певний рівень освіти та відповідна кваліфікація. У машинобудуванні ж, навпаки, потрібна була і освіта, і певна кваліфікація. Саме тому у машинобудуванні йшла найменша кількість селян. Але ж в ці роки суттєві зрушення відбувались не тільки в промисловості, а й на селі. Так, у 1933 р. в українських селах було 236 електричних станцій загальною потужністю 13 тис. квт. А у 1937 р. таких станцій було вже 1387 загальною потужністю 58 тис. квт. Хоча слід зауважити, що виробництво електроенергії відставало від потреб сільського господарства. А це означало, що нова техніка з'явилася як в промисловості, так і в сільському господарстві. А вона, в свою чергу, вимагала суттєвого підвищення кваліфікації працівників.

Вчитель. Як же цього досягти?

Учні. Треба суттєво підвищувати освітній рівень робітників та селян.

Вчитель (наводить відповідні факти). За роки першої п'ятирічки в СРСР в основному було завершено впровадження загальної обов'язкової початкової освіти. При цьому більш ніж 50% школярів продовжували навчання у 5-7 класах. На кінець першої п'ятирічки за рівнем освіченості населення Україна посіла перше місце в СРСР. Саме в Україні вперше було поставлено питання про завершення переходу до обов'язкової початкової освіти на селі та обов'язкової семирічної в містах.

Під час обговорення наведених фактів **учні** відзначали, що підвищення технічного рівня як промисловості, так і сільського господарства вимагало відповідного підвищення і освітнього рівня населення. Україна була в економічному

відношенні найрозвинутішою республікою в складі СРСР. Саме тому вона посідала перше місце за розвитком освіти. Під час співбесіди десятикласники відзначали, що технічний рівень села та міста був далеко не однаковим. Тому на селі існувала потреба у загальній обов'язковій початковій освіті, а у містах — в семирічній освіті. Підводячи підсумки обговорення цього питання, **вчитель** говорить, що рівень освіченості населення завжди залежить від середнього рівня потреб суспільства в освічених кадрах.

І на завершення вивчення усієї теми **десятикласникам** було запропоновано висловитися з наступного приводу.

У сучасній західній історичній науці існує точка зору, що на початку ХХ ст. Україна, не зважаючи на доволі високий рівень промислового розвитку, все-таки була країною хліборобів. Тому культурне життя та свідомість тодішнього українського суспільства були глибоко проникненні духом села та зазнавали панування церкви. Еволюцію цього суспільства хліборобів у суспільство городян за радянських часів можна без сумніву назвати «великим переворотом».

Аналіз ходу учнівських думок засвідчив, що спочатку необхідно було проаналізувати ті характерні риси, які властиві суспільству хліборобів, а потім — суспільству городян. Лише після цього десятикласники могли порівняти обидва суспільства та дати обґрунтовану відповідь на поставлене питання. Таким чином, в даному випадку мовиться про використання спочатку реконструктивного методу опанування навчального історичного матеріалу, причому на найвищому можливому рівні. І лише після цього учні змогли дати обґрунтовану відповідь. На їх думку, в результаті «модернізації» докорінно змінилися економічні, соціальні, політичні та духовні підвалини всього українського суспільства. Саме такі зміни і можна було кваліфікувати як «великий переворот». Практика навчання свідчить, що остаточну відповідь учні змогли отримати лише тоді, коли вони змогли **самостійно** побачити проблему, тобто використати пошуковий метод навчання як найвищий прояв системи проблемних методів.

Підводячи підсумки, слід сказати, що практика навчання, емпіричні та теоретичні дослідження автора цієї статті доводять існування певних і доволі жорстких закономірностей у формуванні тих чи інших

елементів змісту історичної освіти. Існує чіткий зв'язок між методами навчання історії та формуванням певного елементу змісту історичної освіти школярів. Так, наприклад, процес формування історичних понять являє собою доволі складне явище. Починається він з того, що вчитель повідомляє учням відповідні історичні факти. Саме вони є основою формування історичного поняття. При цьому роль вчителя як джерела навчальної історичної інформації є найбільшою. Наступним кроком у формуванні історичних понять є організація на уроці співбесіди з учнями репродуктивного, тобто відтворюючого характеру. Практика навчання доводить, що першим етапом усвідомлення навчальної історичної інформації є її просте відтворення, інакше кажучи, «промовляння» відповідного фактичного матеріалу. Саме так відбувається його первинне усвідомлення, але на **репродуктивному рівні**. Таке репродуктивне усвідомлення є необхідною умовою подальшої роботи по формуванню історичних понять. Наступним етапом формування історичних понять є використання усвідомленого фактичного матеріалу на **реконструктивному (перетворюючому) рівні**. Така співбесіда повинна відбуватися на тому ж самому фактичному матеріалі, що і попереднього разу. Але в результаті ступінь усвідомлення фактичного матеріалу стає набагато глибшою. Саме така співбесіда дозволяє досягти необхідного для формування історичних понять рівня усвідомлення фактичного матеріалу. Багаторічні спостереження автора свідчать, що ні в якому разі не можна «давати» учням історичні поняття в «готовому» вигляді. У цьому випадку учні засвоюють їх суто формально. Вони не вміють, по-перше, підтверджувати їх відповідними фактами. По-друге, такі формально засвоєні поняття учні не вміють використовувати в нестандартних ситуаціях. Це приводить до того, що подібні поняття не можуть слугувати базою для формування інших елементів змісту історичної освіти. Таких, як історичні закони та історичні теорії.

Спираючись на сформовані історичні поняття та використовуючи *частково-пошуковий метод* навчання, **вчитель** має можливість формувати історичні знання **учнів на більш високому рівні** узагальнення, а саме — **розуміння історичного процесу на рівні історичних законів**. При цьому треба мати на увазі, що подібна співпраця обов'язково повинна завершуватися підсумковими висновками вчителя, у яких вчителю треба сформулювати той чи інший історичний закон. Для того, щоб створити належні умови для усвідомлення того чи іншого історичного закону, необхідно спочатку його репродуктивне відтворення учнями. Наступним кроком формування історичних знань на рівні законів є використання тих чи інших історичних законів в дещо зміненій ситуації, тобто використання реконструктивних методів навчання. І, нарешті, завершальний етап формування історичних знань учнів — **творча нестандартна ситуація**. Учні мають самостійно побачити нову проблему в традиційній ситуації. Тільки за таких умов можливе формування історичних знань школярів на **рівні усвідомлення основ історичних теорій**.